

Arqueologia urbana a Lleida: les intervencions al barri de Cap Pont, la sèquia de Torres i el solar de l'antic Cinema Catalunya

ANNA LORIENTE, XAVIER PAYÀ, JOAN E. GARCIA BIOSCA

INTRODUCCIÓ

De les diverses excavacions arqueològiques dutes a terme a la ciutat de Lleida l'any 1994, les tres que tot seguit exposem han estat objecte de respectius treballs d'adequació i conservació, treballs que han permès la recuperació i la integració de diversos elements històrics i patrimonials de la ciutat en les noves construccions i infraestructures urbanes.

En el cas del cine Catalunya, el límit de ciutat andalusina i cristiana, representat per un parament d'obra de gairebé 4 metres d'alçada, ha estat utilitzat com a mur de fonamentació per al nou edifici, alhora que està integrat com a element visible en l'espai d'una planta comercial soterrada.

Les restes localitzades en el marc de la canalització del riu Segre s'han integrat en l'ajardinament i l'adequació dels marges. Així, vora el pont vell d'entrada a la ciutat, aigües amunt, resten els murs que delimitaven la fortificació del Cap Pont i el basament de l'últim estrep de l'antic pont medieval. També, sota mateix del nou pont de Pardinyes, es manté en peu l'assut de la sèquia de Torres com a element patrimonial i funcional, ja que el pont i l'entrega de l'últim arc es recolza sobre mateix de l'estructura.

Sense voler aprofundir en aquest aspecte i per passar tot seguit a l'exposició dels tres jaciments, volem constatar que l'esforç assumit per totes les parts implicades ha estat una experiència valuosa, en el marc de la qual cal aprofundir per seguir en la sempre difícil tasca que representa la pràctica de l'arqueologia a les ciutats modernes.

L'ANTIC *CINEMA CATALUNYA*

Una vegada enderrocats l'antic cinema Catalunya (INT-36), situat al solar comprès entre el carrer Cavallers, el carrer Baró de Fleix, el carrer Major i l'avinguda Blondel (núm. 1 del plànol de situació adjunt), es va realitzar en els mesos d'abril i maig de 1994 una excavació d'urgència finançada per la Paeria amb la col·laboració dels propietaris del solar. Les tasques arqueològiques es van compaginar amb la construcció de la nova edificació.

La intervenció fou plantejada en un principi com a sondeigs per constatar l'existència o no de restes arqueològiques relacionables amb els teòrics banys mencionats per Josep Lladonosa en el solar adjacent ocupat per l'actual llibreria Urriza (LLADONOSA, 1954). Als anys quaranta, quan es va construir l'edificació on se situa aquest establiment, van sortir un seguit d'estructures que Josep Lladonosa va interpretar com uns banys. Segons el mateix autor, aquests banys serien els Banys del Rei, situats segons les fonts documentals d'època cristiana als voltants del Portal del Romeu (més o menys a la zona entre el carrer Major i el carrer Cavallers).

Els resultats dels treballs han estat altament positius, ja que han permès resseguir l'evolució del solar des de l'inici de la seva ocupació, a l'època andalusina, fins a l'actualitat, aportant dades de gran vàlua per al coneixement de l'evolució urbanística de la ciutat de Lleida, en una zona on la manca de dades arqueològiques no permetia establir possibles hipòtesis de funcionament.

A banda de l'interès que té aquesta evolució, cal remarcar dues dades cabdals i que creiem que són els fets més importants d'aquesta intervenció: d'una banda, el límit de la ciutat andalusina i la seva posterior ampliació, poc després de la conquesta cristiana al 1149, i de l'altra, la documentació de les estructures que queden definides a l'interior. Cap de les estructures andalusines i cristianes semblen tenir una distribució comparable a uns banys, tal com es proposava per a la interpretació de les restes localitzades als baixos de la propera llibreria Urriza. En analitzar les estructures dibuixades de la llibreria Urriza, veure'n les fotografies i comparar-les amb les restes documentades a l'excavació, sobretot amb les del període cristià, creiem que en ambdós casos estem enfront d'uns habitatges.

Respecte al primer aspecte cal dir que fins a l'actualitat, si exceptuem el pany de muralla medieval trobat a Francesc Macià 37-41 (REYES; MEDINA, 1991) i el mur paral·lel a la Rambla Ferran localitzat als baixos de la Paeria durant les campanyes d'excavació realitzades pels doctors E. Junyent i A. Pérez (JUNYENT; PEREZ), no teníem cap altre element físic del límit de la ciutat per la banda de riu. L'excavació del cine Catalunya ha deixat palès en quin moment és ocupat per primer cop aquest sector de la ciutat, com ha estat la seva ampliació i quina és la seva morfologia.

Al sector més proper al carrer Cavallers, han aparegut uns murs fets amb grans carreus sense cap morter d'unió i disposats de través, que configuren una de les cantonades del tancament de la ciutat andalusina i corroboren el límit proposat per Josep Lladonosa en els seus escrits (LLADONOSA, 1954). Aquest fet és evidentment

Figura 1. Plànol de situació de les intervencions

bàsic, no només pel fet estructural, sinó, i potser és més important, perquè aporta dades fonamentals per concretar una mica més el com i el quan es va anar produint el procés de transformació i creixement de Medina Larida.

Així mateix, podem dir que el segon tram de mur descobert, adossat perfectament al primer, pertanyeria a la perllongació de la ciutat en època cristiana, poc després de la seva conquesta (1149). Aquesta data també ens permet aprofundir sobre les necessitats d'espai creades com a conseqüència de l'arribada de nous pobladors i àdhuc sobre la ràpida ampliació del recinte urbà. Aquest límit es mantindrà fins a la reforma portada a terme per Blondel al segle XVIII, en la qual es construeix la Banqueta i es guanya una franja de terreny al riu.

En un primer moment, a l'interior del recinte, ni la cantonada andalusina ni les estructures construïdes al seu interior sofreixen cap transformació, però a partir de la construcció de l'edifici amb arcs, els murs antics es reforcen, s'hi afegeix una doble paret que emmascara en gran part l'obra original andalusina. Així mateix, es realitzaran tot al llarg del mur d'obra cristiana un seguit de sortides d'aigües relacionades amb canalitzacions.

En un gravat publicat a l'*Atlas de Lleida* (ATLAS, 1987, pp. 56-57), tot aquest sector de la ciutat no està representat amb muralles, sinó amb una línia contínua d'edificacions. Les dades aportades per la intervenció, com l'amplada (només 60 cm), les edificacions adossades a l'interior i la presència d'uns metxinals per subjectar unes balconades, tal com reflecteix el gravat mencionat, ratifiquen aquesta imatge i, per tant, no podem parlar en sentit estricte d'un llenç de muralla, sinó més aviat d'un mur pantalla o mur de contenció del riu, que folra la roca natural i que tindria una doble funció, delimitar la primera terrassa ocupada de la ciutat i fer la protecció contra les possibles riuades.

Fins ara només ens hem referit a la troballa del límit de la ciutat, però, cal també fer menció de les restes estructurals localitzades a l'interior. S'han pogut documentar tot un seguit de fases d'ocupació, la primera corresponent a l'època andalusina, dues associades al món cristià i finalment una darrera fase datable a l'època moderna.

Les restes andalusines documentades en aquest solar són fins ara les estructures conegudes situades més a l'oest de la ciutat, que es documenten per primera vegada fora de la zona del turó de la Seu Vella, una delimitació de l'espai urbà.

Malauradament, les restes, de gran importància tant arqueològica com històrica i monumental, només corresponen a fonamentacions i, per això, no ens permeten precisar-ne la funcionalitat i ni el recorregut en alçada.

Totes les unitats estratigràfiques han estat localitzades a l'interior de la cantonada; es conserva només un únic estrat l'exterior. Els estrats de l'interior corresponen a abocaments de terra argilosa barrejada amb sorres i blocs procedents de la construcció de la fonamentació. L'estrat localitzat a l'exterior de la cantonada té una composició diferent als estrats de l'interior; en aquest cas, està compost per una terra més aviat argilosa.

A l'igual que existeix una diferència en la composició dels estrats de l'interior i

de l'exterior, també existeix una diferència en el tipus de material associat amb ells. Mentre que en els estrats de l'interior només surten ceràmiques comunes, sense cap element vidrat, a l'exterior sí que apareix aquest tipus de recobriments.

D'altra banda, el material aparegut presenta certs problemes de datació, ja que no apareix cap ceràmica de taula decorada a partir de la qual es pugui afinar la cronologia. Si establim paral·lelismes amb la resta d'intervencions que han aportat estratigrafia andalusina, creiem que el material localitzat al cine Catalunya no pot correspondre a produccions de la primera meitat del segle X, ja que, en primer lloc, no ha sortit cap fragment en verd i manganès sota coberta melada i, en segon lloc, les produccions comunes aparegudes al cinema Catalunya són molt diferents de les identificades a l'antic Portal de Magdalena i datades a la primera meitat del segle X. El repertori formal va bé amb un conjunt datable a partir de la segona meitat del segle X, tot i que, per la perduració d'aquest tipus de producció, també podria correspondre al període taifa.

Per poder concretar la datació hem de tenir en compte, a més del material, les característiques morfològiques de l'obra documentada, que, com ja hem dit, és feta de grans carreus, molt semblants als documentats a la Suda, en concret a la muralla nord, i amb paral·lels a d'altres punts peninsulars que, tant a la Suda com a d'altres llocs, han estat datats com a més moderns, dins del segle X.

És per això que ens inclinem a pensar que la construcció d'aquestes estructures s'hauria de situar a partir de la meitat del segle X, en un moment en el qual el barri de la Suda ja s'ha fet petit i ja s'ha iniciat un urbanisme planificat dels barris més propers al riu.

Les estructures relacionades amb el primer moment cristià, segona meitat del segle XII-segle XIII, sembla que defineixen l'existència d'un habitatge articulat en dos nivells. A la planta baixa hi hauria un pou d'aigua amb brocal diferenciat. D'aquest nivell s'accediria a un pis superior, mitjançant unes escales. Es podria plantejar la hipòtesi, que la planta baixa amb el pou fos una zona oberta, una mena de pati, amb una funcionalitat indeterminada. Cal dir que no s'ha localitzat cap nivell d'ús clarament diferenciat, el nivell d'ús és la mateixa línia del terreny natural. Les terres que colmaten les estructures, fins al nivell de la següent remodelació portada a terme, corresponen a estrats de colmatació molt homogenis, dins dels quals van sortir conservades soles de sabata de cuir. La conservació d'aquest tipus de material ha estat possible gràcies a la gran humitat existent en aquests nivells.

En un moment posterior, però malauradament amb una cronologia indeterminada dins del món medieval, ja que no tenim cap material clarament relacionat amb el moment de construcció, es fa una dràstica remodelació de l'espai ocupat a l'interior. Excavats tant al terreny natural com a les terres de colmatació de la fase anterior, es va construir una edificació feta amb pilars i arcs apuntats. Almenys a la planta soterrània on hem excavat, la zona més propera al mur de tancament té un altre tipus de distribució; ací, l'espai està configurat per una gran nau rectangular. Aquest tipus d'habitatge és molt semblant a d'altres edificacions existents a la ciutat. També en aquesta fase, s'ha conservat part d'una escala que comunicaria aquest

pis amb l'altra planta.

Entre mitjan segle XIV i el segle XV, les arcades es van tapiar. Ara, la planta més baixa de l'edifici tindrà tres grans sales compartimentades, sense connexió entre si. En una d'aquestes sales, a la situada al costat del carrer Baró de Fleix, va aparèixer una estructura circular situada al costat de la porta, igual a les trobades a l'antic Portal de Magdalena i a Cap Pont, però malauradament no podem precisar a quin ús estaven destinades.

L'última fase arqueològica documentada i directament relacionada amb l'època moderna correspon a un nou canvi de les estructures. L'edifici medieval es remodela, es transforma la planta més baixa en un celler i es construeixen dos cups. Aquest canvi és un fet corrent a tota la ciutat de Lleida; a pràcticament totes les intervencions realitzades a la part baixa de la ciutat i al barri de Cap Pont, com després es veurà, s'ha constatat aquests tipus de transformació, lligat amb l'economia eminentment agrícola de la ciutat en aquestes dates.

L'EXCAVACIÓ DEL BARRI DEL CAP PONT

El barri del Cap Pont neix amb una doble i contraposada orientació. Lligat per una banda a la ciutat, de la qual és l'avantsala, a través del pont del qual pren la denominació, aquest raval constitueix alhora un nucli de població inserit a l'horta que envolta Lleida. Ambdós elements presidiran el seu desenvolupament, alhora que li conferiran una particular personalitat dins el conjunt urbà.

A banda d'alguns lleus indicis d'època romana i andalusina, les primeres referències a una *turris in Capite Pontis* ens porten a la dècada de 1180, fita cronològica que no s'allunya excessivament de la creació de la primera xarxa urbana a la zona testimoniada arqueològicament, la datació de la qual cal encabir, possiblement, ja dintre del segle XIII. El pont que, a banda de pòrtic de la ciutat, és testimoni del cobrament d'importants impostos que graven l'entrada de mercaderies, atreu des de ben aviat una sèrie d'activitats relacionades amb el tràfic de persones i béns.

Foren aquestes expectatives econòmiques les que propiciaren, possiblement, la instal·lació en aquell indret d'obradors de determinades manufactures que, per les seves característiques, hi trobarien millor emplaçament que dins dels murs de la ciutat. El fet que bona part d'aquestes activitats haguessin restat en mans dels musulmans que, després de la conquesta, s'havien vist obligats a residir extramurs deuria atreure-hi una part important d'aquest col·lectiu. Tot i constituir, fins a la fi de l'edat mitjana, un barri predominantment musulmà, no es pot parlar d'una clara segregació ètnica, car s'hi produí certa convivència amb individus d'altres confessions.

Les restes constructives pertanyents a aquest primer moment, tot i ésser escasses i trobar-se en un deficient estat de conservació, testimonien certa planificació urbanística. Així, l'únic edifici documentat, un habitatge d'importants dimensions i possiblement d'una sola planta, mostra gran homogeneïtat pel que fa a la tècnica constructiva emprada i clares connexions amb d'altres elements aïllats pertanyents a

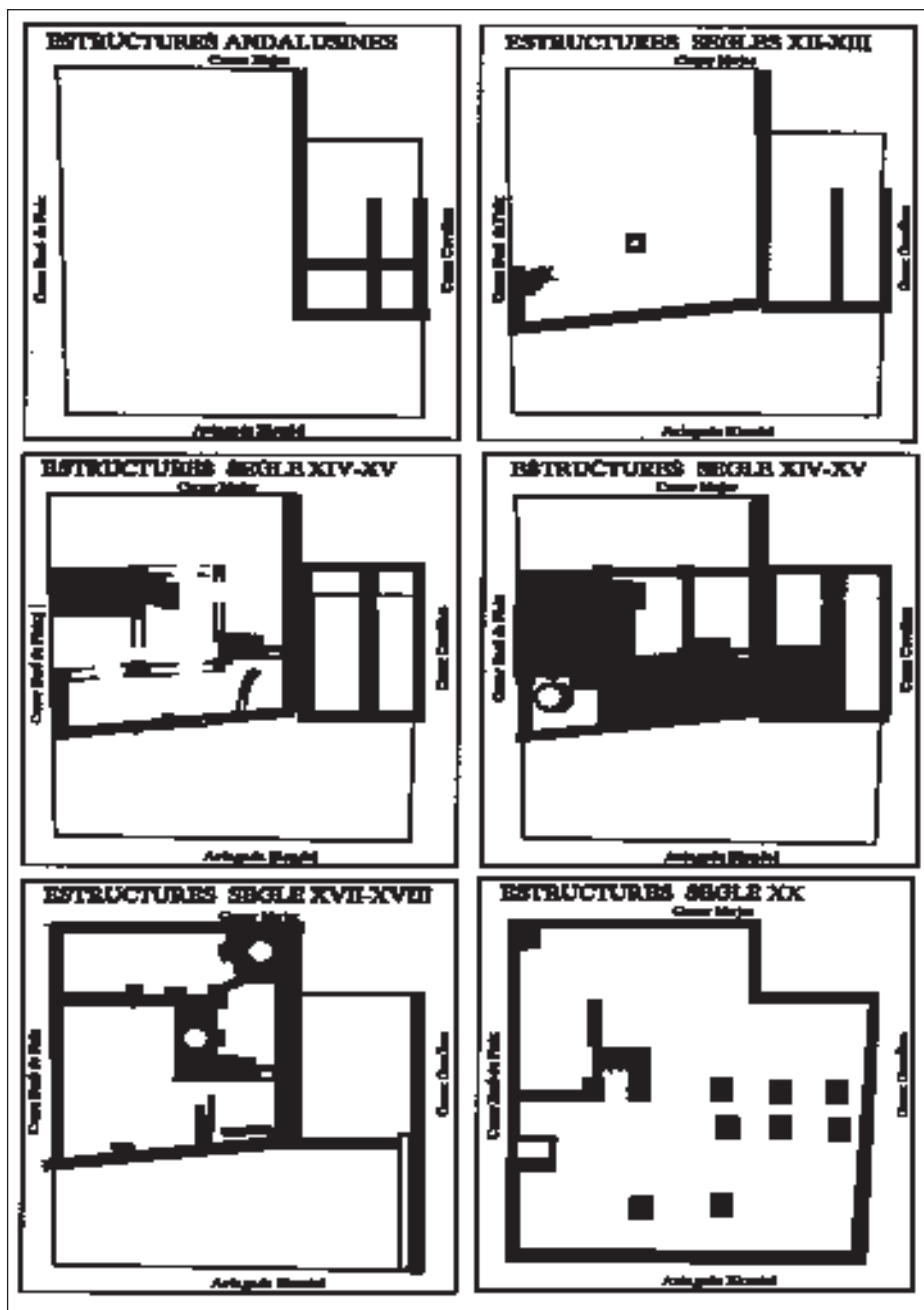

Figura 2. Cinema Catalunya. Evolució del solar

aquest mateix moment. Alhora, l'espai edificat sembla estructurar-se al voltant d'un carrer que presenta com a característica principal el fet de trobar-se pavimentat, quelcom que no es tornarà a repetir al llarg de la història del barri o, almenys, de la del sector que hem documentat.

El segle XIV portarà aparellada una modificació substancial de les característiques dels edificis respecte de la fase precedent, tot i que es respectaran els eixos urbanístics fonamentals. Enfront de les construccions lleugeres fetes amb còdols i tàpia, ara s'emprarà un aparell de grans carreus per tal d'alçar immobles que, versemblantment, tindrien més d'un pis d'alçada. Aquestes sòlides edificacions constituïran la base material sobre la qual es produeixen totes les modificacions que, fins a la desaparició del barri com a zona d'hàbitat, en caracteritzen l'evolució.

L'increment de la capacitat econòmica dels habitants del Cap Pont, evidenciada per la millora dels seus habitatges, troba justa rèplica en allò que les fonts escrites ens diuen sobre la diversificació de les activitats que s'hi duen a terme. Els censos eclesiàstics ens informen sobre la presència de fusteries, hostals, veterinaris, manufactures tèxtils, bordells, etc. Existeix una construcció característica d'aquest moment, una estructura de planta anular i alçada escassa, que es repeteix en diversos punts de l'àrea excavada així com en nivells del mateix moment documentats arreu de la ciutat, però no la podem relacionar clarament amb alguna de les abans esmentades activitats de transformació.

Entre la fi del segle XIV i començament del XV, el predomini d'aquestes estructures sembla començar a trontollar, fet que interpretem com a indicatiu d'una reorientació econòmica, tot i que, en desconèixer la funcionalitat de les construccions anulars, resulta difícil apreciar-ne el sentit. Alhora, constatem la realització de certes millores en els edificis ja existents, les quals tendeixen a proporcionar-los major solidesa. Des del punt de vista de la cultura material, s'assisteix en aquest moment a un substancial increment de la presència de vaixel·la de taula produïda pels terrissaires valencians, i es trenca, així, certa tendència a l'autarquia que es fonamentava en la intensa activitat dels tallers locals.

De continuïsta es pot qualificar la primera meitat del segle XV, moment en el qual se sostenen i es reproduïxen sense gaires canvis els esquemes heretats, tot i que, a través de les fonts documentals, coneixem l'existència d'una forta crisi econòmica i política que du la ciutat, en especial, i el Principat, en general, vers la decadència de la seva vitalitat econòmica i cultural. Aquestes tensions cristal·litzaran en els enfrontaments entre la Diputació del General i el rei Joan II, en encetar-se la segona meitat del XV, o en les revoltes camperoles del darrer quart de segle centrades en la millora de la condició social dels remenses, tot i que les darreres no semblen haver tingut gaire incidència a les nostres terres.

La ciutat de Lleida i el barri del Cap Pont en concret patiren les conseqüències de la primera de totes dues conteses, amb el balanç de fortes destruccions ocasionades pel setge al qual es veieren sotmesos. És a partir d'aquest moment que comença a plantejar-se la necessitat de millorar la defensa del Cap Pont, un aspecte que xocava frontalment amb la seva continuïtat com a barri. En aquesta línia, la Paeria

plantejà durant cert temps entrebancs a la reconstrucció de les parts del raval que havien estat més afectades per la guerra, alhora que dificultà l'edificació de nous immobles.

En clar contrast amb les dificultats oposades des de l'administració de la ciutat o, potser, com a conseqüència d'aquestes, les restes documentades evidencien una radical reconversió de la base econòmica del barri. Les manufactures i altres activitats de transformació semblen cedir protagonisme en favor de l'explotació dels recursos agrícoles i, en especial, de la vinya.

Constructivament, el tret característic de la segona meitat del segle XV és la proliferació d'estructures destinades a la fermentació del vi, com ara els cups, que devien anar acompanyades de cambres destinades a l'envelliment o cellers. Aquestes construccions s'instal·laran una mica per tot arreu, envaint fins i tot espais que amb anterioritat havien estat viaris i que ara esdevindran soterranis o semi-soterranis. Enfront de la imatge pessimista que transmeten les fonts escrites, l'evidència arqueològica permet considerar aquest període com un moment d'intensa activitat constructiva, s'hi assenten llavors les bases econòmiques i edificies del que serà l'existència del barri fins a la seva desaparició.

La vigència de les estructures de fermentació de vi romandrà inqüestionada al llarg del segle XVI i primera meitat del XVII, tot i que en el darrer moment sembla produir-se l'abandonament d'alguna d'aquestes construccions. El continuisme respecte dels trets fonamentals definits durant la segona meitat del segle XV arriba fins al punt que, des de llavors en endavant, les activitats constructives es limitaran a una creixent compartimentació d'espais anteriorment més amplis, potser per tal de dotar de major solidesa les parts inferiors dels edificis, i a la reposició d'elements auxiliars dels cellers, com ara els setials per les botes de fusta, suports diversos, bancs adossats, etc.

L'únic element relativament discordant respecte de la resta el constitueix la instal·lació, en una cambra veïna d'un dels trulls que romanen en funcionament fins al darrer moment, d'un taller dedicat a la manufactura d'exvots i imatges religioses que recupera, en certa manera, l'orientació econòmica que originà el naixement del barri: el servei i el suport al trànsit de persones i béns.

La revifalla del barri després de la crisi de la segona meitat del segle XV sembla consolidar-se amb el curs dels anys i l'aprofundiment en l'economia d'orientació agrària, un tret compartit amb la resta de la ciutat. Aquesta tendència es trunca de forma sobtada amb la Guerra dels Segadors i, especialment, amb les reformes defensives introduïdes pels governadors militars de la plaça.

Per tal de fer front a les millores introduïdes en l'efectivitat de l'artilleria de campanya, es procedí a dotar la ciutat d'un seguit de fortins i baluards que, al seu torn, necessitaven estar envoltats d'amples espais descoberts per tal d'ésser efectius. Un dels punts on es considerà adient dur a terme una intervenció d'aquest tipus fou a l'extrem sud del pont, per tal d'assegurar-ne el domini i protegir l'accés a la ciutat.

Aquest projecte resultava incompatible amb la continuïtat del Cap Pont com a

barri i, malgrat l'oposició manifestada per la Paeria, el general francès encarregat del comandament de la plaça féu desallotjar el raval, incendiar els habitatges i aprofitar el material constructiu resultant per a noves obres de fortificació. Aquests fets, esdevinguts entre 1642 i 1643, degueren produir-se de forma sobtada, fet que justificaria la importància dels aixovars domèstics trobats en els nivells d'incendi documentats a l'excavació, els quals no pogueren ésser salvaguardats pels seus propietaris.

Els esmentats estrats de destrucció contenien gran percentatge de vaixel·la decorada en blau, produïda a la ciutat de Lleida, la qual cosa ens ha permès constatar la substitució, fins a cert punt sobtada, de la vaixel·la decorada amb reflex metàl·lic que fins a dates molt recents havia estat dominant.

A partir d'aquest moment i fins a la revolució republicana de 1868, el que abans havia estat una zona residencial esdevindrà recinte fortificat o una àrea subjecta a servitud militar on, en conseqüència, estava prohibida tota construcció civil. La documentació planimètrica i les imatges pictòriques de la ciutat corresponents als anys de la guerra i a la segona meitat del segle XVII semblen indicar que s'hi construí un fortí de planta triangular o, possiblement, estel·lada, amb un front pla vers la ciutat i tres baluards o «punxes de diamant» apuntat vers el sud.

Les defenses que encerclaven el cap de pont es construïren, versemblantment, excavant un fossat i acumulant la terra extreta sobre la superfície que restava a l'interior d'aquest, la protecció de la qual es completà mitjançant una palissada o un mur de cistelleria farcida amb terra o runa.

Aquesta defensa degué ésser desmantellada, almenys parcialment, un cop finalitzada la contesa bèl·lica i no fou substituïda per cap altra d'estable fins a la Guerra de Successió: un fortí de planta triangular encerclat per un fossat i dotat de murs possiblement atalussats. Un mur atalussat localitzat a l'àrea excavada deu correspondre a la cara externa (contraescarpa) del fossat lligat a aquesta fortificació, la vigència de la qual difícilment podria ultrapassar el darrer quart del segle XVIII, quan el marquès de Blondel emprèn la seva reforma del pont i la façana fluvial de la ciutat.

Les contínues inundacions que afectaven el flanc meridional del nucli urbà degueren aquest governador a endegar un projecte per tal d'allunyar el riu de l'àrea edificada, cercant, així, de mitigar els efectes de les crescudes. Amb aquest objectiu es construí la «Banqueta», una avinguda guanyada al Segre i paral·lela a la riba dreta; la nova obra, que inutilitzava l'ull de pont més proper a la ciutat, anà acompanyada de l'addició de dos nous estreps i una arcada de major amplada que les preexistents a l'extrem sud, per tal d'alleujar en aquell sector el cabal del riu en moments de crescuda. D'aquestes noves pilastres del pont, hem documentat el basament de la darrera que, alhora que funcionava de suport de l'arcada, també feia d'estrep del pont.

En estendre el pont cap a migdia degué desmantellar-se la fortificació de començament del set-cents, i digué ésser substituïda per una altra de semblants característiques però lleugerament desplaçada en aquella mateixa direcció; per l'interior

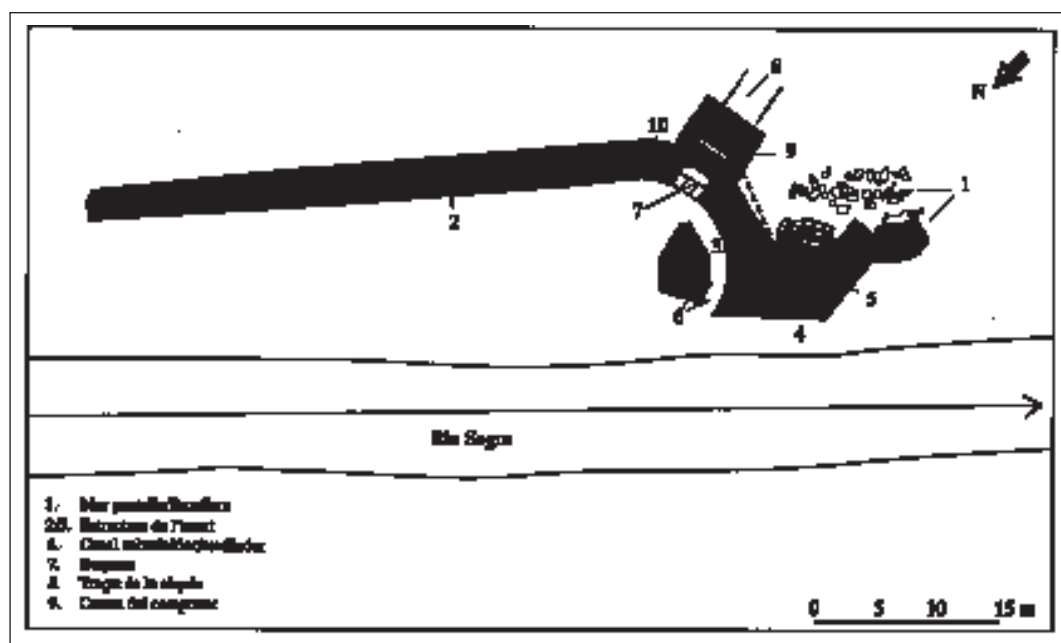

Figura 3. Sèquia de Torres

hi discorria el camí empedrat que, provinent de Barcelona, travessava el pont i penetrava a la ciutat i del qual hem trobat restes. Aquesta defensa es va veure greument afectada per una riuada l'any 1853 que va desmuntar bona part de la tanca septentrional; es projectà i es dugué a terme l'any 1858 la construcció d'un nou mur en aquell sector que actués com a defensa contra el riu. Aquesta edificació, que ha estat dempeus i visible fins als nostres dies, ha estat objecte d'una exhaustiva documentació durant la campanya d'excavacions duta a terme allí.

Els nous criteris urbanístics que s'imposen amb la proclamació de la I República comporten, a banda de l'abolició de les muralles urbanes, el desmantellament de fortaliseses com la del Cap Pont, les quals, a més d'estratègicament inoperants, eren considerades entorpidores del desenvolupament de la ciutat. Guiat per aquests principis, el consistori revolucionari emprengué l'aterrament de la fortificació i la substitució per uns jardins públics, els Camps Elisis, molt més adients amb la ideologia imperant.

Un cop traspasada la jurisdicció sobre l'indret de mans militars a mans civils, la seva història és la d'un espai de vegades lúdic, sovint marginal, i estretament lligat a l'accidentat esdevenir del pont durant els darrers anys del segle XIX i primera meitat del XX. Mentrestant, el barri del Cap Pont renaixia més enllà dels jardins que substituïren la fortificació que n'ocasionà la desaparició.

L'ASSUT DE LA SÈQUIA DE TORRES

Motivat per les mateixes obres de canalització que provocaren l'excavació de l'antic barri de Cap Pont, i a gairebé dos quilòmetres aigües amunt, per la riba esquerra del riu Segre, es descobrí una construcció de grans proporcions, colmatada i esborrada tota traça del seu perímetre per l'acumulació de materials aportats per la riuda que aquesta ciutat patí l'any 1982. Molt aviat i gràcies a l'abundant documentació i els testimonis orals dels veïns de les hortes adjacents, vam assabentar-nos que es tractava de l'antic assut de la sèquia de Torres, també anomenat en aquelles contrades «peixera», que s'havia mantingut en funcionament fins a principi del segle XX, moment en què la construcció de les comportes de la mitjana i del canal de Seròs per l'empresa Canadenca modifica profundament els usos i l'aspecte del que havia estat fins aleshores el tram de riu Segre al seu pas per la ciutat de Lleida.

L'emplaçament de les restes no en feia gens fàcil l'excavació i menys encara la conservació, ja que es trobaven en la línia de construcció del mur de contenció d'aigües altes projectat en la canalització i sota mateix d'on hauria de discórrer el nou pont de Pardinyes.

Ben aviat totes les institucions implicades foren conscients de la importància monumental de les restes i de la necessitat d'iniciar els treballs de documentació arqueològica i aixecament topogràfic. Treballs, d'altra banda, esperonats per la possibilitat de trobar traces d'antigues obres de la mateixa sèquia o elements que ens permetessin entendre la curta però intensa vida de les que restaven en peu i, val a dir, gairebé intactes.

L'extensió del jaciment, que es restringí a la zona afectada pels projectes constructius de la canalització i el pont, ocupa una superfície aproximada de 1500 m². Les restes estructurals es localitzen en el marge esquerre del riu, aigües avall de les comportes de la mitjana i al nord del camí de Granyena, uns 200 metres abans d'arribar a la presa del canal de Seròs, davant mateix del barri de Pardinyes i pròximes al pont del ferrocarril.

Les restes pertanyen a una part de la sèquia de Torres, concretament a la boca d'entrada o assut, lloc per on deriva l'aigua del riu vers el traçat de la sèquia.

Tal com la coneixem avui dia, es beneficien de les aigües d'aquesta sèquia els termes municipals de Lleida, Montoliu, Albatàrrec, Sudanell i Torres de Segre, població d'on pren el nom, al llarg d'un recorregut proper als 30 quilòmetres pel marge esquerre del riu Segre.

La primera referència documental data de l'any 1184, en què el rei Alfons I, decidí transferir el domini directe de la sèquia als cavallers de l'Orde del Temple, els quals l'explotaren fins a començament del segle XIV. Un cop dissolta per ordre del papa aquella milícia, els seus béns foren transferits a la Comanda de Torres de Segre, dependent dels religiosos de l'Orde de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem. Tot seguit, l'any 1325, els hospitalers acordaren amb la Paeria la construcció d'una nova captació d'aigües dins el terme de la ciutat de Lleida, aigües avall del pont Major.

L'estructura construïda llavors es mantingué en peu fins l'any 1719 i no fou reemplaçada per una de nova. La història d'aquest llarg període és una successió de conflictes entre el comanador i els regants de la vila de Torres, motivats moltes vegades per la deixadesa en el manteniment i, en conseqüència, pel poc cabal d'aigua que circulava pel seu traçat. Responsabilitat que era en major o menor mesura produïda per la manca de compromís per part dels beneficiaris de l'Orde Hospitalera, els comanadors, als quals s'hagué de recordar reiteradament la necessitat de conservar l'assut, ja que el pagament de la sisena part dels fruits constituïa una contrapartida al subministrament d'aigua per al reg. Fins i tot els regants de Torres hagueren d'adreçar-se al prior de Catalunya d'aquell orde militar, peticions que acabaren, en algun cas excepcional, amb l'embargament dels béns del comanador, per tal que es pogués a indemnitzar aquells que s'havien vist perjudicats (CAPDEVILA, 1890, p. 12-14).

També de gran importància foren les reglamentacions establertes per la Paeria de Lleida, que sempre estipulà un plec de condicions força estricte per a la concessió d'una nova presa. Alguns punts d'aquest plec de condicions ens indica clarament el funcionament d'una presa d'aigües i els perills que comportava la construir-les davant mateix de la ciutat de Lleida. La prohibició de construir parades o peixeres massa sòlides al mig del riu que poguessin esdevenir un obstacle per al seu curs o fer-lo mudar, l'obligació de construir ponts on la sèquia travessés camins i l'obertura d'estelladors que alleugessin el cabal en circulació quan arribés a cotes que es consideressin perilloses, són alguns dels punts que aferrissadament discuteixen els comanadors de Torres i els paers de Lleida (ACA, GPSJJ, sec. 2a, vol. 406, plec de 2 fulls titulat «Sobre la nova construcció de la Sèquia de Torres 1683»).

El 20 de maig de 1698, el comanador de Torres de Segre, Felicià Sayol, obtingué la permuta entre l'antiga peixera propera al pont Major, concedida per la Paeria en virtut de l'acord de 1325, i una altra «*de estaques y brossa en lo Riu Segre, més amunt del Moli de Servia o altre paratge commodo y derivar sequia fins a encontrar la dita Sequia del Comanador*» (AML, *Llibre de Concels Generals de la Ciutat de Lleyda comensant en lo any de 1697*, núm. 455). La construcció d'aquesta nova presa es du a terme entre els anys 1719 i 1719, un cop aconseguits els acords amb la Paeria. Tot i que no disposem de dades fiables per a l'emplaçament sabem que es localitzava aigües amunt del pont Major i més avall del molí de Cervià i la Font de Sant Jeroni (CAPDEVILA, 1980, p. 15). L'emplaçament correspon aproximadament al lloc on vam descobrir les restes objecte d'estudi, per la qual cosa vam creure en un primer moment que pertanyien a les reflectides per la documentació històrica. Ben aviat i prèvia consulta dels treballs de recerca històrica sobre la sèquia de Torres, ens adonàrem que aquesta construcció iniciada a principis de segle XVIII tingué una curta durada. Una de les causes principals fou la manca d'aigua, com es dedueix d'un testimoni recollit l'any 1775, «*hacia lo menos quinse años que no se introducia en dicha azequia nueva, porción alguna de agua, por cuyo motivo era del todo inutil*», propiciada probablement per una selecció errònia de l'emplaçament, tal com es desprèn de l'observació feta pels pèrits convocats per la Paeria durant les nego-

ciacions dutes a terme amb els hospitalers (ACA, GPSJJ, sec. 2a, vol. 406, plec de 2 fulls sense títol).

Com a conseqüència de tots aquests impediments i també estimulats per una sèrie de canvis polítics representats per la incautació dels béns hospitalaris pel Reial Patrimoni, en produir-se la caiguda en mans franceses de l'illa de Malta, seu d'aquella institució religiós-militar, l'any 1798, els regants i l'Ajuntament de Torres inicien amb el darrer comanador la construcció d'un nou assut que pretén ser la solució definitiva als greus problemes de subministrament d'aigua que pateixen els camps de Torres i que des de feia tants anys arrosegaven periòdicament. Val a dir que en la documentació recollida dels treballs de construcció i discussió amb la Paeria el paper del comanador cada cop és menys representat i el protagonisme és decididament assumit pels habitants de la vila de Torres de Segre.

Entre 1799 i 1801 s'iniciaren les conversacions amb la Paeria i s'encarrega el projecte a l'arquitecte saragossà Francisco Rocha, que fou presentat al Consell de Castella el 21 de novembre de 1801 i aprovat definitivament l'any 1803. Les negociacions no van estar mancades d'intents de paralització gràcies a l'aferrissada oposició d'un sector de particulars de la ciutat i de regants de l'horta de Fontanet, la causa dels quals trobà suport i portaveus al consell de la Paeria. Malgrat tot, les influències en cercles propers al govern de què fruien determinats vilatans de Torres implicats en l'obra (CAPDEVILA, 1890, p. 21) permeteren esquivar l'oposició d'aquell sector representat a la Paeria, i fou aquesta mateixa institució la que acordà, l'11 de desembre de 1804, iniciar el peritatge per tal d'establir el valor del terreny on s'havia d'edificar l'assut i endegar les obres (AML, caixa 1474. «Òrgans de govern, Consell General, Acords, Ple. 1804», p. 120). Les obres devien trobar-se en un estat força avançat el 23 de gener del 1807, moment en el qual es decideix amb un acord entre la Paeria i el Comú de la vila de Torres realitzar una inspecció amb l'objecte de comprovar la correspondència entre el que s'havia aixecat i el projecte original (AML, caixa 1472. «Serveis Jurídics. Expedients de causes. 1802» Plec de quatre fulls sense relligar). Les obres degueren finir no massa temps després i el nou assut permeté una considerable millora del reg al marge esquerre del riu Segre, alhora que la participació directa del Comú de Torres i els regants fou una garantia perquè l'empresa fos viable immediatament.

Les descripcions detallades de les visites d'obra, el coneixement dels directors d'obra i les referències sobre l'emplaçament, així com les reiterades manifestacions sobre la monumentalitat constructiva, que arribà gairebé a paralitzar l'obra per problemes financers, no ens deixen lloc a dubtes per identificar-la amb les restes que vam recuperar durant els treballs d'excavació.

Els treballs inicials van ser realitzats amb mitjans mecànics i consistiren en el buidat de la colmatació moderna, que assolía en molts punt els 4 metres d'alçada. Ja sobre els nivells localitzats a l'entrada de la boquera s'observà la presència de diferents nivells i refraccions que haurien d'ésser excavats manualment per tal d'entendre la curta però intensa vida d'aquesta estructura. Paral·lelament també es procedí a la neteja dels paraments i l'aixecament topogràfic Fora del perímetre funcional de

l'assut, per darrere en direcció sud aigües avall, s'obrí una àrea de gairebé 400 m² per tal d'entendre la tècnica constructiva de l'estructura i al mateix temps esbrinar si realment era possible localitzar les restes de l'anterior peixera construïda a l'inici del segle XVIII i que, segons les fonts, es trobava molt pròxima a aquest nou emplaçament.

Gràcies als treballs arqueològics hem pogut extreure una seqüència evolutiva basada en quatre moments d'ús on es relacionen totes les modificacions estructurals que han restat impreses en l'estructura. Hem diferenciat, al mateix temps, una fase anterior a la construcció de l'assut, la que correspon a la seva construcció i una fase final de tapiat.

La fase anterior a l'assut, amb la qual tan sols manté una relació estructural d'aprofitament, se situa en l'àrea oberta vers el sud. Estava composta per un amuntament de blocs de gres rectangulars disposats de forma desordenada i que es localitzaven just darrere d'una estructura de grans proporcions. Aquest element, era format per una fonamentació de grans carreus lligats amb morter de calç i una cara vista amb pendent atalussat paral·lela al curs del riu construïda mitjançant la tècnica de l'encofrat i una superfície acabada amb còdols disposats verticalment (vegeu croquis núm. 1). L'extrem sud de l'assut es recolzava sobre aquest mur pantalla, motiu pel qual, tot i establir una relació física d'anterioritat, creiem que es tractava d'una protecció contra les aigües, contemporània d'aquella i immersa en el mateix projecte. Gràcies a la documentació escrita hem pogut esbrinar que realment es tracta d'un mur pantalla de protecció del riu o escullera, anterior a la construcció de la sèquia, que s'estenia des de la fortificació de Cap Pont fins almenys l'entrada de la sèquia (AML, caixa 2118. «1829-1834 Expediente relativo a la administración y construcción del puente». Croquis de Fernando Camino firmat el 12 d'agost de 1830). El text adjunt és també de gran vàlua per a la correcta interpretació: «Desde X. hasta C que // es el punto de donde se toman las aguas para la acequia de Torres, es // tan las ruinas de un muro de manposteria construido para fortalecer esta orilla // y que se habia arruinado, o por los malos cimientos....., i quiza lo hayan arruinado los defensores de esta // Plaza para evitar que el enemigo pudiese cubrirse de los fuegos de las // murallas.//». Hi podem afegir un testimoni en contra de la construcció del nou assut adreçat a la Paeria el 22 de juny de 1802: «Aumenta el peligro y los temores por // tratarse ahora de abrirle al Rio una nue // va puerta y paso precisamente por aquella par // te por donde fue antes forzoso atacarle y // contenerle con la costosa obra del paredon // antiguo» (AML, caixa 1472. «Serveis Jurídics. Expedients de causes. 1802»).

La següent fase, representada per la materialització del projecte de Francisco Rocha, exemplifica i permet comprendre el funcionament de la presa d'aigües. El gruix estructural de la presa, concebuda com un tot, ha estat dividida mitjançant quatre trams de mur diferenciats per l'orientació i la funcionalitat (vegeu croquis, núm. 2-5). Els murs estan fets amb carreus prismàtics de pedra calcària i units amb morter de calç, els paraments són extremadament uniformes i presenten uns alçats propers als

4,5 metres, construïts amb un atalussament de 80 cm. El gruix d'aquests murs és de 2,40 metres, aconseguit gràcies a un farcit intern de còdols i morter. El resultat final es l'obtenció d'una massa sòlida, pensada i preparada per rebre qualsevol avinguda natural del riu. El primer tram de mur (croquis núm. 2), paral·lel al curs del riu, permet la contenció, la parada, la protecció i la conducció de les aigües vers la boquera o entrada al traçat de la sèquia. El segon element (croquis núm. 3), consisteix en un mur que descriu un arc de 7,5 metres de radi i que es caracteritza perquè té un acabament en angle recte. La seva funció cal relacionar-la amb l'estructura adossada davant seu que, alhora que configura l'angle d'entrada a la boquera, li permet, mitjançant una porta lateral, realitzar les funcions de canal sobreexidor o estellador, per on s'alliberaven les aigües sobrants, que eren, gràcies a la morfologia del mur circular, tornades amb força de forma eficient al curs originari del riu Segre. El tercer tram documentat, en el qual agrupem els elements 4 i 5 (vegeu croquis), consisteix en sengles murs que convergeixen formant un angle de 125°. Aquests murs, alhora que actuen com a contraforts del mur circular, esdevenen dos elements importants per protegir l'assut de les possibles avingudes que per darrere haurien minat els murs principals.

La boquera de la sèquia (vegeu croquis núm. 7) se situa en el punt d'entrega entre els murs 2 i 3 i està formada per una obertura aconseguida a través d'un arc de 2,15 metres d'ample i una llum de 2,60 m. L'entrada descrita dona pas al que seria l'inici de la mina o el traçat de la sèquia (vegeu croquis núm. 8), que és resolt mitjançant un corredor cobert amb volta de canó orientat en direcció N-S. En el costat est i oest de la boquera localitzem sengles trams d'escales que permeten accedir a l'entrada i en facilitaven les periòdiques neteges, necessàries per mantenir la capacitat màxima, ja que els materials aportats per les aigües n'anaven colmatant l'entrada.

El darrer element que defineix el volum de l'estructura projectada està compost per un habitacle de planta rectangular construït damunt del corredor amb volta abans descrit (vegeu croquis núm. 9), situació gens gratuïta, car ens trobem davant una dependència annexa a la casa de l'Aigua o casa del Sequier, caracteritzada per l'existència d'un pou rectangular on s'hi localitzaria la pala comportera que, a través del seu accés directe amb el corredor de volta, permetria realitzar les pertinents tancades i obertures encaminades a regular el cabal d'entrada a la sèquia.

El correcte funcionament d'aquests elements estava condicionat a les contínues fluctuacions del riu. La major part de vegades l'aigua necessitava ser conduïda mitjançant repeses peribles o «atagües», construïdes dins el curs del riu, que en desviaven el trajecte vers l'entrada a la sèquia.

Tots aquests elements accessoris necessaris per al correcte funcionament, vam localitzar-los a l'excavació, la qual cosa ens ha permès establir quatre fases o remodelacions, la traça de les quals restava impresa en els paraments i en els paviments i murs situats davant de la boquera.

Des del mateix moment de la seva construcció l'assut estigué sotmès a fenòmens que n'amenaçaren l'operativitat i, fins i tot, l'existència. Alguns actuaven de

forma contínua i quasi imperceptible, incrementant el sedíment arrossegat pel riu i tapant parcialment les obertures, d'altres ho feien de forma sobtada i violenta, com les periòdiques crescudes del riu. Hom intentava contrarestar aquests processos mitjançant un acurat i continu manteniment (dragatges de l'assut, neteges de la boquera i la sèquia...) que es complementava amb reformes de les estructures accessòries quan es deterioraven o quan les fluctuacions del riu així ho exigien.

Algunes d'aquestes reformes documentades potser tingueren el caire d'imposició per part de les autoritats municipals, com demostra la semblança existent entre el darrer paviment de morter localitzat sobre el paviment originari de la boquera, compost per tres grans lloses que quedaren cobertes i representà l'aixecament del nivell d'ús i, per tant, la reducció del cabal màxim d'entrada, i el testimoni recollit amb motiu de la inspecció realitzada el 21 de gener de 1807. En aquest document els pèrits municipals observen que les dimensions de la boquera eren majors del que marcava el disseny originari i que, com a conseqüència, l'entrada d'aigua a la sèquia era gairebé el doble, de la qual cosa derivaven greus problemes, com ara inundacions de camps, arrossegament de ponts i destrucció dels mateixos caixers del canal de reg. Es decidí, doncs, posar-hi remei aixecant el terra de la boquera fins a l'alçada prevista al projecte i deixant l'amplada tal com estava (AML, caixa 1472 «Serveis Jurídics. Expedients de Causes. 1802». Plec de quatre fulls sense relligar.)

Aquesta fou la dinàmica que presidí la curta però intensa vida de l'assut fins l'any 1912, moment en el qual s'inicia la construcció del canal de Seròs per la companyia Canadenca. La funció de captació que fins llavors havia exercit l'assut documentat per nosaltres fou assumida per la nova presa i el canal que en sorgia. En el quilòmetre 0,5 d'aquest nou curs d'aigua hi ha, encara avui dia, una caseta de registre des de la qual es deriva el cabal concedit a la sèquia de Torres en els acords signats entre la Comunitat de Regants, legalment constituïda l'any 1912, i la companyia (Riegos y Fuerzas del Ebro). Amb l'entrada en funcionament de les comportes de la Mitjana i el canal de Seròs es decidí tapiar la boquera de l'assut i abandonar-lo com a estructura operativa. Només restarà en ús, fins després de la guerra de 1936-1939, la Casa de l'Aigua, on residia el sequier, un edifici de dues plantes que, gràcies a la proximitat a la nova captació, permetia a aquest encarregat el control de l'entrada d'aigua a la sèquia de Torres des del canal de Seròs. Mentrestant s'anava colmatant l'assut i es degradava l'antiga casa del sequier, les runes de la qual restaren visibles fins a la riuada de 1982, que esborrà pràcticament tota traça d'ambdues construccions.

Finalment, els treballs de canalització del riu Segre al pas per Lleida han permès la recuperació d'un espai i unes estructures sobre les quals es fonamentà el funcionament d'una estructura vital per a l'agricultura de regadiu, un sector que fou i encara continua éssent el motor de l'activitat econòmica en aquestes terres.

BIBLIOGRAFIA

CAPDEVILA 1890

CAPDEVILA, A. La Acequia de Torres de Segre y los molinos de los Srs. Clua y Socios. Lleida: Impremta Mariana, 1890.

PANADES; ESCOLÀ, 1990

PANADES, I.; ESCOLÀ, M. La sèquia de Torres i el regatge al Baix Segre. Torres de Segre: Publicacions de l'Ateneu, 1990.

PANADES et al., 1993

PANADES, I.; ESCOLÀ, M.; BERTRAN, P. Torres de Segre. Panoràmica històrica. Lleida: Excm. Ajuntament de Torres de Segre. 1993.

ABREVIACIONS

ACA: Arxiu de la Corona d'Aragó

AML: Arxiu Municipal de Lleida